

що дістати мандат на здійснення владних повноважень можна буде без жодних ускладнень.

У виступі М.Горбачова на позачерговій сесії Верховної ради СРСР 29 листопада 1988 р. все ж простежувалися тривожні нотки: «Перебудова буквально підірвала примарний мир і спокій, які панували в нас у застійні роки, дала імпульс широкій і вільній дискусії, підняла на поверхню багато назрілих і навіть болючих питань. І необхідно, щоб величезна енергія цього суспільного процесу не розпливалася, не втрачала себе даремно й тим більше не виплескувалася в соціальні й національні міжусобиці»¹³. Вихід із застійного стану Горбачов убачав у наділенні рад як представницьких органів усією повнотою влади.

Тоді, на сесії Верховної Ради СРСР, де конституційна реформа з ідеї перетворювалася на закон, М.Горбачов зміг назвати тільки одне заперечення проти неї, що було висловлене на XIX партконференції. Деяким делегатам видалося недемократичним, що лише частина населення на з'їздах народних депутатів буде представлена депутатами, обраними в територіальних і національно-територіальних округах, а інтереси інших захищатимуться депутатами від громадських організацій. Ці протести генсек розглядав як несерйозні, посиляючись на масовість громадських організацій, включно з майже 20-мільйонною КПРС, на їхній тісний зв'язок з народом.

Відтепер, щоб здобути владу, необхідно було потрапляти до парламенту. Це означало, що нащадки більшовиків повертали народу узурповане в 1917 р. право наділяти владою своїх керівників. А отже, таке суспільство вже не могло бути тоталітарним за означенням.

Радянська влада завжди була дволиким Янусом, оберненим одним ликом до партійної, а іншим — до народної маси. Вона мала диктаторську природу, тому що не залежала від виборців. Тільки-но компартійний бік влади зник, зникла й диктатура. Залишилася парламентська влада, що формувалася на виборах. Коли з радянських структур сповзла гамівна сорочка компартійної диктатури, з'явилася нова політична реальність. Ще не усвідомлюючи цього, суспільство вже відділялося від держави. «Процес пішов», як звично висловлювався останній генсек ЦК КПРС. Це особливо зримо виявили перші вільні вибори до органів влади.

2. Перетворення перебудови на революційний процес

На перших вільних виборах 26 березня 1989 р., попри деякі антидемократичні відхилення від загальновизнаних у цивілізованому світі виборчих процедур, горбачовська реформа забезпечила справжнє народне волевиявлення. Замість єдиного кандидата від «блоку комуністів і безпартійних» виборці могли обирати одного з багатьох. Реформатори сподівалися, що КПРС, залишаючись монопольною владною структурою, витримає випробування виборами, збагатиться новими керівними

працівниками, висунутими самим народом, що посилить її вплив на суспільство.

У побудові центральних органів влади реформатори горбачовської команди відновлювали політичні інститути ленінських часів. Вищим органом представницької влади пропонувалося відновити З'їзд народних депутатів (з'їзди рад були скасовані Конституцією СРСР 1936 р.). Передбачалося, що дві третини депутатів (1500) обиратимуться на засадах прямих альтернативних виборів, а одна третина (750) висуватиметься офіційно зареєстрованими громадськими організаціями: КПРС, комсомолом, профспілками, науковими товариствами, творчими спілками, аматорськими об'єднаннями. Всі ці організації конструювалися на засадах «демократичного централізму» і перебували під контролем КПРС.

З'їзд народних депутатів СРСР мав збиратися кілька разів на рік для розв'язання найважливіших питань державного життя. У вільний час народні депутати могли займатися своїми професійними справами. З числа народних депутатів обиралася Верховна Рада СРСР (400). Члени парламенту повинні були займатися законотворчою діяльністю на постійній основі. Передбачалося, що до нових виборів усі народні депутати (2250) зможуть попрацювати на постійній основі у Верховній Раді СРСР.

Конституційна реформа першою особою держави робила не генерального секретаря ЦК КПРС, а голову Верховної Ради СРСР.

Наприкінці березня 1989 р., після завершення чотиримісячної передвиборної кампанії, відбулися вибори народних депутатів СРСР. В Україні на цих виборах багато функціонерів, які обіймали високі посади, зазнали нищівної поразки. Серед них – секретар ЦК Компартії України, перші секретарі Ворошиловградського, Закарпатського, Львівського, Чернігівського обкомів партії, голова Київського міськвиконкому, командувачі Чорноморським флотом і Південною групою військ. У виборчих округах, де на одне депутатське місце було висунуто кілька кандидатів, партійні функціонери не завжди випереджали суперників, хоча ті не мали підтримки владних структур, не користувались увагою засобів масової інформації, не могли штучно впливати на результати підрахунку голосів.

На виборах 1989 р. в Україні було висунуто 650 кандидатів у депутати по 175 територіальних і національно-територіальних округах. У третині округів, як і на попередніх виборах, висувалося тільки по одному кандидату. В 108 округах між собою боролися по два кандидати, в шести – по три, в двох – по п'ять, в одному – сім. Увесь депутатський корпус України, разом із депутатами від громадських організацій, налічував 231 особу¹⁴.

Комуністи в депутатському корпусі від України становили 88%, що набагато більше, ніж у попередні роки. Відносна кількість робітників проти попередніх виборів скоротилася з 34 до 16%, а питома вага інтелі-

генції зроста з 7 до 20%. Депутатські мандати отримали деякі активісти національного табору, які стояли на відверто антирадянських позиціях, журналісти, викладачі вищих учбових закладів, письменники¹⁵.

Більшість членів політбюро ЦК КПРС оцінила вибори народних депутатів СРСР як провал. Виникла реальна небезпека втрати М.Горбачовим своїх позицій у партії.

З'їзд народних депутатів відкрився в Москві 25 травня 1989 р. Його робота транслювалася по радіо і телебаченню. З цього моменту бюрократична перебудова почала трансформуватися в народну революцію. Поведінка мас у цій революції тепер значною мірою формувалася засобами масової інформації.

Роль цього з'їзду в революціонізованні мас — колосальна. Апаратний досвід проведення партійних з'їздів виявився безсилим: спроби режисрування поведінки народних депутатів зазнали цілковитого фіаско одразу ж після того, як голова Центральної виборчої комісії зійшов з трибуни.

Під час обговорення питання про те, кому бути головою Верховної Ради СРСР, у М.Горбачова не виявилось серйозних конкурентів. За підсумками голосування він одержав «за» — 2123 голоси, «проти» — тільки 87¹⁶.

Після з'їзду заявила про себе Міжрегіональна депутатська група (МДГ) — перша політична опозиція в СРСР. Серед її керівників були Ю.Афанасьєв, Б.Єльцин, А.Сахаров. У складі МДГ було понад 150 депутатів. На її зібранні в липні 1989 р. Б.Єльцин оприлюднив програмні тези: визнання приватної власності, в тому числі на землю, децентралізація влади, економічна самостійність республік, досягнення республіками реального суверенітету¹⁷.

Під час виборів до обох палат Верховної Ради СРСР компартійно-радянська номенклатура постаралася відсікти від членства в постійному органі вищої влади всіх демократично налаштованих депутатів. Це їй вдалося, й М.Горбачову надалі було значно легше маніпулювати «агресивно-слухняною» більшістю. Серед опозиції було не менше 20% українських депутатів — Р.Братунь, В.Мартиросян, Д.Павличко, П.Таланчук, В.Черняк, Ю.Щербак, В.Яворівський, А.Ярошинська та ін. Голова Всеукраїнського товариства репресованих Є.Пронюк так оцінив вплив цього з'їзду на суспільство: «Після з'їзду суспільство при всьому бажанні реакційних кіл вже ніколи не стане таким, яким було до нього»¹⁸.

В Україні національно-визвольний рух починався з культурництва і просвітництва. Гласність напіввідкрила завісу над недавнім минулим. Тепер, не наражаючись на звинувачення в буржуазному націоналізмі, можна було обстоювати рідну мову.

Оголошення курсу на демократизацію вселило надії, що з русифікаторською політикою центру буде покінчено. 20 червня 1987 р. О.Гончар

звернувся з листом до М.Горбачова, в якому пропонував терміново здійснити заходи «конституційного захисту» української мови, ввести її обов'язкове вивчення в усіх школах з російською мовою навчання на території України. На цьому листі М.Горбачов написав резолюцію, адресовану О.Яковлеву і В.Щербицькому: «К письму т. Гончара я питаю большое доверие. Но он просит реальных шагов. Обдумайте, что надо сделать. Нужен совет с общественностью»¹⁹.

У ЦК Компартії України «поради з громадськістю» вирішили замінити вузькофаховими консультаціями. Утворена комісія висловила думку, що впровадження державної мови як юридичної норми не дасть жодних результатів, окрім сплеску націоналістичних настроїв. Після цього лист О.Гончара потону в бюрократичному вирі. З урахуванням висновку академічної комісії він обговорювався на нараді з секретарями ЦК КПУ О.Титаренком і Ю.Єльченком. Нарада порекомендувала «звернути увагу на необхідність більш оперативної і поглибленої роботи серед творчої інтелігенції по роз'ясненню значення і змісту мовної політики в республіці»²⁰.

Відтак мовне питання в свої руки взяла громадськість. Улітку 1988 р. у Львові виникло Товариство рідної мови ім. Т.Шевченка. Услід за цим почали з'являтися такі організації і в інших регіонах республіки: клуб «Рідна мова» у Полтаві, Товариство ім. Д.Яворницького у Дніпропетровську, Клуб шанувальників української мови при Спілці письменників України. В грудні цього ж року представники перелічених організацій зібралися на нараду, в ході якої був утворений оргкомітет на чолі з поетом Д.Павличком для підготовки Всеукраїнської установчої конференції Товариства рідної мови ім. Т.Шевченка²¹.

11-12 лютого 1989 р. у Києві відбулася Всеукраїнська конференція. На ній була остаточно сформульована назва товариства — замість невиразного «рідна мова» поставили в назву українську мову. Кількість членів Товариства української мови (ТУМ), яка на початку 1989 р. не перевищувала 10 тис. осіб, у жовтні наступного року зросла до 150 тис.²²

«Меморіал» і ТУМ слід розглядати як культурницькі організації. Рух за національне відродження завжди починався з культурництва. У другій половині 1980-х років суспільно-політичне життя прискорило свій темп. Культурництво і просвітництво почало переростати в політичну боротьбу.

Восени 1987 р. у Києві виник Український культурологічний клуб (УКК). Члени клубу влаштовували вечори, присвячені актуальним проблемам екології, стану культури, «білим плямам» історії. У подібному ключі діяли й деякі інші молодіжні організації — офіційно утворене в жовтні 1987 р. львівське «Товариство Лева», Українознавчий клуб «Спадщина», студентське об'єднання «Громада». На травень 1989 р. таких «екстремістських», за визначенням властей, організацій у всій Україні

налічувалося близько п'ятнадцяти. Як правило, їхніми лідерами були колишні політичні в'язні²³.

Улітку 1987 р. відновилося діяльність Української гельсінкської групи (УГГ). Головну роль в її відродженні відіграли дисиденти, які першими вийшли з таборів, — В.Чорновіл, Б.Горинь, М.Горинь та ін. Незабаром на легальних підставах почав виходити перший опозиційний друкований орган — «Український вісник». У липні 1988 р. УГГ було перейменовано в Українську гельсінкську спілку (УГС). У цей час вона вже була не стільки правозахисною, скільки загальнополітичною організацією. Обласні відділення УГС діяли в дев'яти областях²⁴.

Ідея створення масової громадсько-політичної організації республіканського масштабу виношувалася влітку 1988 р. на несанкціонованих мітингах у Львові, Києві та Вінниці.

У жовтні 1988 р. відбулися установчі конференції Естонського народного руху і Латиського та Литовського народних фронтів. Приклад республік Балтії запалив українську інтелігенцію.

30 жовтня в конференц-залі Спілки письменників України (СПУ) за ініціативи безпартійних письменників П.Мовчана і В.Терена були скликані збори, в яких взяли участь півтори сотні письменників і науковців Інституту літератури АН УРСР. На цьому зібранні було вирішено ініціювати створення Народного фронту за перебудову.

Письменники запевняли керівництво ЦК КПУ, що вони не збираються створювати конкурентну КПРС політичну партію, мова йде лише про організацію руху за сприяння перебудовній політиці М.Горбачова. У відповідь на це Ю.Сльченко заявив: «Навіть якщо ви у свою програму переписете всю програму КПРС, все одно вам цього руху не бачити»²⁵. Керівників Компартії України хвилювала не лояльність програми, а можливість появи організаційного центру, конкурентного з ЦК КПУ. Компартійно-радянське керівництво республік Балтії не заперечувало, а часом навіть підтримувало організацію народних фронтів. Керівники КПУ займали протилежну позицію²⁶.

Тим часом події набирали непередбачуваного розвитку. 13 листопада 1988 р. у Києві відбувся багатотисячний екологічний мітинг, уперше санкціонований місцевою владою. На ньому Д.Павличко висунув ідею створення Народного руху за перебудову. Пленум правління СПУ доручив ініціативній групі письменників на чолі з І.Драчем розробити проект програми нової організації. До цієї справи долучилася група науковців Інституту літератури АН УРСР на чолі з В.Брюховецьким. 31 січня 1989 р. в Будинку кіно відбулися загальні збори київської письменницької організації, на яких було схвалено проект програми Народного руху України за перебудову (НРУ).

16 лютого 1989 р. проект програми опублікувала газета «Літературна Україна». Даючи дозвіл на публікацію, керівники Компартії України розраховували розпочати в республіці масштабну викривальну кампа-

нію: негативну оцінку проекту повинні були дати масові громадські організації та трудові колективи.

Невдовзі після публікації проекту програми до України приїхав М.Горбачов. На зустрічі в кабінеті В.Щербицького з І.Драчем і Д.Павличком він запитав письменників, чи правда, що вони хочуть створити нову партію. Письменники відповіли, що вони потребують не нової партії, а перебудови. Оскільки в республіці її гальмують державні і партійні високопосадовці, то треба творити Рух на допомогу реформаторському партійному курсу.²⁷

Висловивши на словах підтримку письменникам, які розробили проект програми Народного руху за перебудову, після повернення до Москви М.Горбачов у виступі на політбюро ЦК КПРС уже зовсім інакше характеризував ситуацію в Україні: «Серед кадрів і в народі дуже сильні інтернаціоналістські прихильності. Тому глашатаям “самостійності” доводиться їздити за вірусом до Прибалтики. Проте цим “іскрівцям” пожежі так і не вдалося розпалити, навіть багаття не запалюється»²⁸.

Тим часом виявилось, що галаслива антирухівська кампанія почала давати зворотний результат. Громадська думка схилилася до визнання права на існування масової суспільно-політичної організації на підтримку перебудовного курсу партії. Процес обговорення проекту програми органічно перейшов у розбудову структур НРУ на місцях. Наприкінці березня 1989 р. в Тернополі утворилася перша крайова організація Руху. На нараді представників ініціативних груп Руху Києва і Київської області було обрано координаційну раду на чолі з співробітником Інституту філософії АН УРСР М.Поповичем, при якій утворено дві робочі комісії: одна відпрацьовувала проект статуту НРУ, а друга — схему організаційної структури.

8-10 вересня у Києві відбувся установчий з'їзд Руху. На ньому було представлено 1109 делегатів, які репрезентували 1247 первинних груп. 85% депутатів були українцями. П'ята частина делегатів мала квитки членів КПРС. Сім з десяти учасників з'їзду були з вищою освітою. Близько половини учасників представляли західні, більше третини — центральні області республіки. Кількість членів Руху від східних і південних областей була мізерною. Робітничий клас майже не брав участі у творенні нової організації²⁹.

З'їзд викликав величезну увагу світової громадськості. Один з лідерів польської «Солідарності» А.Міхнік на запитання журналістів, чому він, член сейму, зараз у Києві, а не у Варшаві, де відбуваються важливі політичні події, відповів: «Відродження України, свідками якого ми тут є, має величезне значення не тільки для Центральної Європи, а для всієї Європи взагалі»³⁰.

Установчий з'їзд ухвалив програму і статут, затвердив друкований орган Руху — «народну газету», обрав керівні органи. Головою Руху став

І.Драч. З'їзд також ухвалив низку постанов, одна з яких — про виборчий закон.

Рух висунув альтернативний проект закону про виборчу систему в Україні, опрацьований спільно з Українським депутатським клубом, і закликав усіх громадян України підтримати платформу Руху³¹.

Ще до установчого з'їзду НРУ, 2 вересня 1989 р., на республіканському стадіоні в Києві було проведено мітинг «За демократичні вибори». Присутні були поінформовані, що депутатський клуб підготував альтернативний проект закону про вибори і має намір передати його до Верховної Ради УРСР. У цьому проекті були принципові вимоги: одна людина — один голос, без гарантованого представництва від громадських організацій; прямі пропорційні вибори до Верховної Ради УРСР; вибори на альтернативній основі, з більшою кількістю кандидатів, ніж місць; позбавлення виборчих комісій впливу на формування депутатського корпусу.

4 вересня цей проект закону було передано до президії Верховної Ради УРСР. Проігнорувати його не вдалося: одночасно з ухваленням резолюції про вибори Народний рух організував мітингову кампанію на її підтримку.

Прокуратура УРСР підбила підсумки: за десять місяців 1989 р. в Україні було проведено 927 масових заходів, в яких взяло участь понад півмільйона осіб. 48% акцій виявилися несанкціонованими³².

Напередодні установчого з'їзду НРУ В.Щербицький доручив завідувачеві ідеологічним відділом ЦК КПУ Л.Кравчуку підготувати пропозиції щодо можливих дій влади. Л.Кравчук запропонував такий сценарій: на з'їзд прибувають представники трудових колективів, які, хоч і не є членами Руху, але уповноважені взяти участь у його роботі та висловити своє ставлення до нього. Домігшись присутності на з'їзді, вони мали заявити про недемократичний характер зібрання, закритість формування делегацій, самозванство багатьох делегатів і від імені своїх колективів висловити обурення діяльністю НРУ. Передбачалося, що «з'їзд пройде під націоналістичними, сепаратистськими гаслами, стане розгулом антисоціалістичних пристрастей», а тим самим буде створена «реальна сприятлива політична ситуація для розгортання широкої роботи по дискредитації з'їзду»³³.

План Л.Кравчука повністю провалився. Ніхто не наважився виступити зі звинуваченнями організаторів у недемократичній підготовці з'їзду. Не зробив цього й сам Кравчук, коли йому надали слово. Натомість повноправні делегати з'їзду вели себе наступально і внесли пропозицію щодо висловлення недовіри урядові УРСР на чолі з В.Щербицьким, «аби манкурти України і злочинці Чорнобиля пішли геть від керівництва Україною»³⁴.

Тим часом В.Щербицький активно готувався до двобою з противником. 11 вересня, на другий день після завершення установчого з'їзду

НРУ, ЦК КПУ ухвалив постанову «Про роботу в зв'язку з установчим з'їздом Народного руху України за перебудову (НРУ)». Обкомам партії рекомендувалося розгорнути роботу з викриття справжніх намірів НРУ, які «полягають у тому, щоб “мирним, парламентським шляхом” захопити владу, встановити контроль над партійними і державними органами, добитися повної самостійності України»³⁵.

У протистоянні між НРУ і КПУ за останньою був колосальний силовий апарат, досвід боротьби з дисидентами і величезна кількість людей, готових до кінця боротися з «українськими буржуазними націоналістами». Неформальні організації не мали за собою нічого, крім настроїв суспільства.

Керівники Кремля нічого не знали про керівників українського філіалу КПРС, які ладні були б використати національний рух у власних цілях. Одне М.Горбачов знав твердо: силові засоби не дадуть нічого, окрім посилення противника. Він шукав людей, які могли б маневрувати.

Усі приготування В.Щербицького до безкомпромісної боротьби з Рухом були зруйновані М.Горбачовим. 28 вересня 1989 р., через 18 днів після завершення установчого з'їзду НРУ, пленум ЦК КПУ в присутності генерального секретаря ЦК КПРС розглянув питання про зміну керівництва республіканської партійної організації. Пленум ЦК КПУ ухвалив рішення, прийняте за кілька днів до того політбюро ЦК КПРС. В.Щербицький власноручно відредагував і підписав постанову політбюро ЦК КПРС: «Рекомендувати Пленуму ЦК Компартії України задовольнити прохання т.Щербицького В.В. про звільнення від обов'язків першого секретаря і члена Політбюро ЦК Компартії України у зв'язку із заявою про вихід на пенсію». Завізував цей документ В.Івашко, який і очолив Компартію України.

На зміну В.Щербицькому державна партія не зуміла висунути авторитетного, масштабного керівника, попри те, що життя вимагало лідерів не за посадою, а за рівнем підготовки та здатності до практичних дій.

Загострення економічної кризи збіглося з піком мітингового етапу горбачовської перебудови. Після літніх відпусток 1989 р. темп політичного життя в Україні різко прискорився. Його внутрішній зміст визначався виборами до Верховної Ради УРСР і місцевих рад, які були призначені на березень 1990 р. Період від вересня 1989 р. до березня 1990 р. характеризувався спробами опозиції, яка вже оформилася організаційно, повернути на свій бік виборців і прийти до влади в Києві та на місцях.

Було б спрощенням припустити, що вододіл у політичній боротьбі пролягав між КПРС-КПУ і Народним рухом України. Такий вододіл був неможливим хоча б тому, що КПРС-КПУ була державною структурою, а не політичною партією. НРУ був також не партією, а лише широким

масовим рухом, що увібрав у себе різноманітні політичні течії й партії, об'єднані єдиною метою: добитися суверенізації Української держави.

Специфіка політичної ситуації в Україні, як і в інших національних республіках, полягала в тому, що реформаторське крило КПСР-КПУ теж розколювалося на дві частини: одна з них орієнтувалася на центр, інша — на власні сили. Але голос «суверен-комуністів» до березневих виборів 1990 р. був майже нечутний. Точніше, він звучав лише в одній, чітко окресленій сфері боротьби — за демократизацію виборчої системи.

М.Горбачов же в цей час мав великий клопіт з Міжрегіональною депутатською групою, яка штовхала його до поглиблення реформ. Зокрема, МДГ ставила питання про розвиток ринкових відносин, скасування 6-ї статті Конституції СРСР (про керівну роль партії), про відмову від догматизму марксизму-ленінізму та ідеологізації суспільно-політичного життя.

Народні депутати СРСР від України, які входили до складу МДГ, утворили власний організаційний центр — Республіканський депутатський клуб України (РДКУ). На засіданні 12 листопада 1989 р. РДКУ було вирішено домагатися створення у Верховній Раді УРСР окремої депутатської комісії з проблем Чорнобиля. На цьому ж засіданні було ухвалено рішення про підтримку тих кандидатів у народні депутати України, які обстоювали чотири принципи: укладення нового союзного договору; вилучення ст. 6-ї з Конституції УРСР; проголошення плюралізму форм власності в економіці УРСР; приведення законодавства УРСР у відповідність з міжнародними нормами про права людини³⁶.

18 листопада 1989 р. на нараді представників 43 неформальних громадських організацій у Києві було сформовано Демократичний блок України та ухвалено його виборчий маніфест. Серед засновників Демблоку значилися Народний рух України, ТУМ, «Зелений світ», «Меморіал», УГС, Всеукраїнське товариство репресованих, Спілка незалежної української молоді (СНУМ), страйкові комітети Донецька, Стаханова, Миколаєва, Львівської області. Демблок ухвалив три принципи РДКУ (вимога укладення нового союзного договору була заміненна загальнішим гаслом про «реальний політичний та економічний суверенітет України»). Одночасно він наголосив на необхідності прийняття нової Конституції України та легалізації УГКЦ і УАПЦ³⁷.

Долаючи силовий тиск, опозиція нарощувала свою активність. У першій декаді грудня відбулися великі мітинги, влаштовані Демблоком, — у Львові, Тернополі, Запоріжжі, Івано-Франківську, Кам'янці-Подільському. Особливо велике значення мав мітинг у Києві, що відбувся 3 грудня 1989 р. Він пройшов під гаслом «Від демократичних виборів — до демократичної держави». Виступаючи закликали голосувати за представників Демократичного блоку, вимагали вилучення ст. 6-ї Конституції СРСР і Конституції УРСР, пропонували провести вибори під

гаслом «Ради без комуністів». На мітингу було висунуто ідею утворити 21 січня 1990 р. «живий ланцюг» між Києвом і Львовом, щоб відзначити Акт злуки УНР і ЗУНР.

22 січня 1989 р. виповнилася 70-та річниця возз'єднання двох українських народних республік — УНР і ЗУНР, які виникли в ході розпаду Російської і Австро-Угорської імперій. Ця велика дата в житті українського народу була відзначена дуже скромно. Київська філія УГС подала до Шевченківського райвиконкому прохання про дозвіл на мітинг на Софіївській площі, де 22 січня 1919 р. було оголошено Універсал соборності українських земель. Відповідь виявилася негативною: мовляв, УГС не є зареєстрованою організацією. Урочистості з цього приводу членам УГС довелося влаштовувати в приватному приміщенні.

Минув лише рік, але це був рік революційних зрушень. Виник Народний рух, який взяв на себе організацію «живого ланцюга» між Києвом і Львовом, що повинно було символізувати єднання Сходу і Заходу.

21 січня 1990 р. «живий ланцюг» був утворений по лінії Київ—Житомир—Рівне—Тернопіль—Львів—Івано-Франківськ. За офіційними даними в акції брало участь близько 450 тис. осіб, а за даними Руху — майже мільйон. На території шести областей у рамках акції «Українська хвиля» було проведено 30 мітингів. Найбільш багатолюдні мітинги відбулися у Львові (20 тис. осіб), Тернополі (20 тис. осіб), Києві (16 тис. осіб). У листівці секретаріату Руху, виданій у зв'язку з річницею Акта злуки, говорилося: «Ідеали Української Народної республіки і сьогодні є нашими ідеалами. Справа, за яку боролися наші діди і батьки, і сьогодні є нашою справою»³⁸.

З наближенням виборів ситуація дедалі загострювалася. Наприкінці січня 1990 р. у Хмельницькому, Луцьку, Полтаві, Рівному, Львові та інших містах відбулися мітинги, на яких пролунали вимоги відставки місцевого компартійного і радянського керівництва. З міських площ мітингові методи поширювалися на підприємства і в установи.

У першій декаді лютого відбулися багатотисячні маніфестації в Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Полтаві та інших містах. Мітингуючі все частіше ставили питання про заміну не окремих осіб, а політичних структур.

Демблок почав робити зусилля з синхронізації виступів громадян проти влади. 18 лютого 1990 р. у населених пунктах 16 областей і в столиці пройшли мітинги, в яких взяло участь близько 100 тис. осіб. На цих мітингах обговорювалися конкретні питання: про створення громадських комітетів управління на підприємствах, української національної армії на професійній основі, деполітизації армії, міліції та органів безпеки, затвердження національної символіки як державної.

З початку 1989 р. до лютого 1990 р. опозиція підготувала 1565 масових заходів, у тому числі 732 несанкціонованих, в яких взяли участь

понад 2 млн осіб. Спираючись на ці дані, міністр внутрішніх справ, голова КДБ, міністр юстиції, голова Верховного Суду і Прокурор УРСР 20 лютого 1990 р. звернулися до ЦК КПУ з доповідною запискою, в якій пропонувалося оголосити мораторій до 1 липня на політичні акції, спрямовані на дестабілізацію становища. На пленумі ЦК Компартії України, який розглядав політичне становище 22 лютого, більшість виступаючих оцінювали його як критичне і висловлювалися за наведення порядку та дисципліни силовими засобами. Перший секретар ЦК КПУ В.Івашко ці ініціативи не підтримав.

Боротьба національно-демократичних сил проти відступів від демократичної процедури виборів увінчалася успіхом. Восени 1989 р. Верховна Рада УРСР внесла важливі поправки до закону про вибори. Відтепер виборчий закон не допускав обрання однієї третини депутатів поза виборчими округами. Не допускалося й обрання за загальносоюзним прикладом монстра представницької влади у вигляді З'їзду народних депутатів. Передбачалися прямі й рівні вибори до Верховної Ради УРСР з висунанням будь-якої кількості кандидатів на одне депутатське місце, з цілковитою свободою обговорення виборчих програм і можливістю реального контролю з боку громадськості за підрахунком голосів.

Вибори відбулися 4 березня 1990 р. Вони відзначалися великою активністю виборців: на виборчі дільниці з'явилися 85% тих, хто був занесений до виборчих списків. Лише у чотирьох округах з 450 бюлетені містили тільки одну кандидатуру.

Верховна Рада УРСР 12-го скликання оновилося на 90%. Це формально засвідчило прихід у політику якісно нової генерації людей. 30 березня ЦК КПУ проаналізував результати виборів (за станом на 19 березня, коли було обрано 443 народні депутати УРСР з 450 і 284 647 депутатів місцевих рад з 307 267). У документі «Про підсумки виборів народних депутатів Української РСР та місцевих рад республіки» вказувалося, що Верховна Рада на 85% складалася з членів КПРС, тобто на 16,5 пунктів більше, ніж було комуністів у парламенті 11-го скликання. Відсоток членів КПРС у місцевих радах дорівнював 51,8, тобто на 8 пунктів більше, ніж раніше³⁹. Здавалося б, комуністи одержали цілковиту перемогу.

Насправді ж партійний склад українського парламенту не давав жодних підстав для тверджень про перемогу комуністичних сил. У революційній ситуації, що склалася, членство в КПРС уже не було таким показником.

Серед народних депутатів УРСР збільшилася кількість інженерно-технічної інтелігенції, працівників науки, освіти, охорони здоров'я. Кількість робітників у Верховній Раді тепер не перевищувала 5,9%, в обласних радах — 14,5%. Рядових колгоспників у Верховній Раді не виявилося зовсім, а в обласних радах їхнє представництво ледве сягало 5%. Вибори показали, що поляризація та розмежування політичних сил

здебільшого завершилися, лінії та кінцеві цілі визначилися. Розпочалася боротьба за принципом «хто —кого?»

13 березня виконком Стрийської міської ради за участі 22 новообраних депутатів ухвалив рішення підняти над будинком міськради синьо-жовтий прапор. Підняття національного прапора відбулося наступного дня у присутності 5 тис. жителів, що зібралися з цієї нагоди. Ця подія викликала колосальний резонанс не стільки в західних областях, скільки в столиці республіки.

Опозиція, яка була у меншості в Київській раді, поставила на обговорення питання про національну символіку та використання її в столиці. В день, коли це питання обговорювалося, активісти НРУ мобілізували киян на підтримку депутатів опозиції в Київській раді. 24 липня 1990 р. в центрі Києва замайорів синьо-жовтий прапор. Багато днів кияни клали квіти до підніжжя щогли, вітаючи таким чином зримий крок у напрямку суверенізації України.

Рада міністрів УРСР зробила свій внесок у передвиборну боротьбу зwołанням з реєстрацією НРУ. Хоч установчий з'їзд Руху відбувся у вересні 1989 р., організацію офіційно зареєстрували лише в лютому 1990 р., коли кампанія висунування кандидатів у депутати була вже завершена. Активістів Руху висували різні трудові колективи, але добитися загальної концентрації зусиль виявилось дуже складно. Та, попри все, Демократичний блок здобув 111 депутатських місць. Зважаючи на невелику кількість висунутих кандидатів, це був безперечний успіх.

У Києві Демократичний блок переміг у 10 з 22 округів. Однак у Київській області кандидати Демблоку перемогли тільки у 3 з 17 округів. У Донецьку опозиція перемогла в 6 з 9 виборчих округів. У Волинській області — в 6 округах з 9 наявних. У Харківській області кандидати Демблоку виграли вибори в 9 з 28 округів, у Чернігівській — у 3 з 13 округів, в Одеській — у 3 з 23 виборчих округів.

Сільська місцевість досі лишалася надійною опорою компартійно-радянської номенклатури: 13 з 14 відповідальних працівників ЦК КПУ були обрані в сільських округах.

15 травня Верховна Рада УРСР 12-го скликання вперше почала працювати як парламент — на постійній основі. Перша сесія тривала понад два місяці, а не два-три дні, як раніше. Сформувалися два блоки депутатів: парламентська більшість («За Радянську суверенну Україну») і опозиційна «Народна рада». Робота Верховної Ради транслировалася в прямому ефірі по радіо і телебаченню. Полеміка між депутатами одразу ж ставала відомою в суспільстві, що позначалося на його дальшій політизації. І навпаки, процеси, що відбувалися в суспільстві, негайно переносилися до сесійної зали Верховної Ради. Мітингова стадія національно-визвольної революції поступово сходила нанівець, переходячи до дискусій у парламенті. Завдяки ЗМІ мільйони людей відчували себе учасниками цих дискусій.

Серед першочергових завдань, які Верховна Рада розв'язувала в перші два тижні своєї роботи, було обрання її керівних органів. 31 травня комуністична більшість Верховної Ради завершила дискусію навколо посади спікера обранням В.Івашка.

До складу Народної ради ввійшло 128 депутатів, тобто більше, ніж обиралося за неофіційним списком Народного руху. Головою її став І.Юхновський.

З 446 народних депутатів, які стали до роботи на першій сесії Верховної Ради, близько 380 місць належало комуністам, які йшли за В.Івашком. Проте треба віддати належне більшості: маючи змогу взагалі виключити опозицію з законотворчого процесу, вона зробила спробу налагодити діалог. В.Івашко погодився, щоб опозиція була представлена пропорційно своєму кількісному складу в парламентських і урядових структурах, але категорично не бажав віддати посаду першого заступника голови Верховної Ради І.Юхновському. 7 з 23 постійних комісій очолили, за пропозицією В.Івашка, представники Народної ради. Гнучка позиція спікера зустріла гостру критику ортодоксів, але її підтримав О.Мороз, який очолив парламентську більшість.

Події в Україні носили властиву для республіки специфіку, хоча й зливалися в єдиний революційний потік, що заливав увесь Радянський Союз. «Прорабів перебудови» особливо турбувало становище в Росії. На відміну від інших союзних республік, Росія не мала права навіть на створення власної компартії. В Кремлі розуміли, що два політичні центри в Москві – це забагато.

Утім, під тиском російського опозиційного руху в грудні 1989 р. пленум ЦК КПРС ухвалив рішення про створення Бюро ЦК по РРФСР та російських структур в апараті ЦК, а також Комуністичної партії РРФСР. Бюро ЦК КПРС по РРФСР очолив, звичайно, М.Горбачов.

15 травня 1990 р. на позачерговому З'їзді народних депутатів М.Горбачов був обраний президентом СРСР. Державна влада, що небезпечно балансувала між політбюро ЦК КПРС, яке конституційною реформою було позбавлене своїх диктаторських повноважень, і Верховною Радою СРСР, нібито консолідувалася в руках однієї людини.

Однак обидві посади М.Горбачова були з певними «недоліками». З'їзд народних депутатів СРСР скасував 6-ту статтю Конституції, чим юридично урівняв КПРС з рештою політичних партій. З іншого боку, Горбачов не наважився на іспит усенародним голосуванням і «обрався» президентом СРСР голосами народних депутатів.

Обидві посади М.Горбачова мали ще один спільний недолік: вони ґрунтувалися на загальносоюзному центрі. Але з суверенізацією Росії поняття загальносоюзного центру ставало умовним. Центр починав провисати, його вплив на події в республіках неухильно слабшав.

Тільки-но КПРС-КПУ позбавилася диктаторських повноважень, для багатьох вона одразу втратила всю свою приналежність. У 1988 р.

приріст Компартії України відбувся за рахунок комуністів, які прибули з інших республік (збільшення на 25 126 осіб, або на 0,8%). На тлі зменшення кількості бажаючих вступити до партії починаючи з 1987 р. керівництво КПУ стикнулося ще й з таким явищем, як добровільний вихід з її лав. У 1986 р. партійні квитки здали 234 особи, в 1987 р. — 380, а в 1988 р. — 1862 особи. На середину 1991 р. чисельність КПУ налічувала 2 732 408 осіб, скоротившись до рівня 1981 р. Кількість партгруп зменшилася вдвічі, а цехових парторганізацій — на третину⁴⁰.

Намагаючись вийти з кризи, керівництво Компартії України провело кампанію заміни кадрів. У республіці з січня по квітень 1990 р. 11 з 25 перших секретарів обкомів партії залишили свої посади. Впродовж року змінилася третина секретарів первинних партійних організацій, кожний четвертий секретар міському або райкому.

Майже одночасно з відкриттям Верховної Ради УРСР 12-го скликання в Москві почав працювати Перший з'їзд народних депутатів Російської Федерації. З перших годин його роботи почалася напружена боротьба за крісло голови Верховної Ради РРФСР. Керівництво КПСР зробило все, щоб Б.Єльцин не був обраний, але 3-їзд народних депутатів обрав саме його.

З приходом до влади в Росії Б.Єльцина докорінно змінилася політична ситуація в усій країні. Звичайно, справа не тільки і не стільки в Єльцині. Вибори до Верховних Рад союзних республік у березні 1990 р. породили 15 нових центрів радянської влади. Новий владний центр виник і в Москві. Після того, як Верховну Раду РРФСР очолив непримиренний противник загальносоюзного компартійно-радянського центру, в Москві склалося двовладдя. Розуміючи, що тепер Москва не захистить і не підтримає, компартійно-радянська номенклатура в союзних республіках побачила тільки один шлях до збереження своїх позицій: опору на власний народ. У Компартії України стрімко множилися лави «суверен-комуністів».

В.Івашко зрозумів, що тепер він не зможе керувати одночасно парламентом і партією. Під час виборів керівних органів ЦК він відмовився від своєї партійної посади на користь С.Гуренка.

Народні депутати союзних республік, які вперше після березневих виборів 1990 р. збиралися на сесії, відчували себе господарями становища. Над радянськими органами влади більше не тяжіла компартійна диктатура, вони були вільні в своїх діях. Щоправда, над республіканськими парламентами стояла Верховна Рада СРСР. Але хто знав, у чому полягали її права та обов'язки щодо парламентів союзних республік? У Конституції СРСР і в конституціях союзних республік була норма про право на вихід кожної республіки з Союзу, і ця норма сприймалася тепер, за умов відсутності комуністичного диктату, цілком серйозно.

Звісно, республіки були вільні тільки юридично. Фактично ж вони продовжували борсатися в тенетах силових структур, підпорядкованих

тільки компартійно-радянському центрові. Крім того, компартійний диктат залишався в головах керівників і керованих як атавізм, як незборима сила інерції.

Першою, 9 березня 1990 р., з заявкою на суверенітет виступила Грузія. 11 березня 1990 р. литовський парламент ухвалив акт: «Про відновлення незалежності Литовської держави». Обережніші за формулюваннями акти ухвалили 30 березня Естонія, а 4 травня Латвія.

Прагнучи пом'якшити конфронтацію між Вільнюсом і Москвою, яка невпинно посилювалася, в ролі посередників пробували виступити Ф.Міттеран і Г.Коль. У травні й у червні вони звернулися з листами до керівників Литви і СРСР. Під їхнім тиском парламент Литви оголосив тимчасовий мораторій на декларацію про незалежність і зобов'язався розпочати переговори з Москвою⁴¹.

Однак ніжку Москві підставила сама Москва. Перший З'їзд народних депутатів РРФСР 12 червня 1990 р. ухвалив справді історичний документ — Декларацію про державний суверенітет РРФСР. У сьомому пункті Декларації повторювалася норма радянських конституцій: «РРФСР зберігає за собою право вільного виходу з СРСР у порядку, встановлюваному Союзним договором і заснованому на ньому законодавстві».

Ця декларація була спрямована не проти Радянського Союзу, а лише проти загальносоюзного компартійно-радянського центру. Однак саме вона, а не декларації прибалтійських республік послужила прикладом для найбільшої національної республіки — України. Подібний документ, який ухвалювався Україною, означав уже виступ не тільки проти загальносоюзного центру, але й проти Росії, а точніше — тих суспільних кіл в Росії, які вважали Україну продовженням Росії.

У Верховній Раді УРСР, яка завдяки конституційній реформі перетворилася на центр влади в Україні, переважала очолювана О.Морозом номенклатура. Номенклатура, яку тепер слід було б називати радянсько-компартійною, могла ухвалювати закони і постанови. Проте в складній ситуації революційного безладдя та економічної кризи вона не знала, які закони і постанови слід ухвалювати. Ініціативу в парламентському житті виявляли менші за чисельністю групи депутатів, обраних від «Демократичного блоку». Саме вони пропагували свої цілі і нав'язували їх більшості. Тим паче, що «Народна рада» контролювала комісії прав людини, культури і духовного відродження, зовнішніх справ, чорнобильську, науки та освіти, економічної реформи.

Кинутий Б.Єльциним виклик М.Горбачову змусив компартійно-радянську більшість у Верховній Раді України задуматися над тим, як поводитися в ситуації, що склалася. На відміну від «Народної ради», яка домагалася утвердження суверенності України, група «За Радянську суверенну Україну» спочатку лише жонглювала цим гаслом. Національно-визвольний рух, який розгортався в Україні, доводив компартійно-

радянській еліті, що вона може втратити владу, яка падала їй у руки внаслідок (тимчасової, як це всі розуміли) безпорадності Москви.

Очоловані О.Морозом депутати Верховної Ради вперше знайшли спільну мову з опозицією, коли 28 червня 1990 р. український парламент розпочав розгляд питання про державний суверенітет. Розгляд цього питання збігся з іншою політичною подією – XXVIII з'їздом КПРС.

XXVIII з'їзд КПРС відкрився в Москві 2 липня 1990 р. Для участі в його роботі 1 липня велика група народних депутатів України відбула до Москви. Посилаючись на те, що парламент обговорює доленосне питання, 5 липня В.Чорновіл виголосив заяву «Народної ради» з вимогою негайно відкликати всіх депутатів – делегатів з'їзду КПРС. У разі ігнорування цієї вимоги ставилося питання про зміну керівництва парламентом.

В.Івашко розумів, що повинен працювати в Києві, коли обговорювалася Декларація про державний суверенітет. Але він не міг покинути Кремлівський палац з'їздів, оскільки був обраний головою редакційної комісії. Від імені народних депутатів – делегатів з'їзду керівники Компартії України С.Гуренко і Л.Кравчук повідомили Верховну Раду, що більша частина делегатів повертається.

Із заявою «Народної ради» солідаризувалося понад 300 депутатів, у тому числі 200 представників фракції більшості. Саме через це майже всі делегати XXVIII з'їзду КПРС повернулися з Москви, не чекаючи завершення його роботи. Не повернувся лише В.Івашко. 11 липня І.Плющ зачитав заяву, в якій голова Верховної Ради оголошував про свою відставку з 9 липня. Коли І.Плющ зачитував цю заяву, В.Івашко балотувався на посаду заступника генерального секретаря ЦК КПРС.

Відмова В.Івашка від посади стала ляпасом по фракції «За Радянську суверенну Україну» і по керівництву Компартії України. В умовах, що склалися, перший секретар ЦК КПУ С.Гуренко не міг претендувати на те, щоб посісти спорожніле крісло спікера. Верховна Рада офіційно не відреагувала на заяву В.Івашка, вона продовжила обговорення питання про суверенітет України. Після тріумфального ухвалення декларації парламент повернувся до організаційного питання і 18 липня обрав головою Л.Кравчука. За нього було подано 239 голосів представників парламентської більшості. Відтоді офіційна назва цієї більшості журналістами вживалася дуже рідко: всі говорили про «групу 239».

За тим, як ухвалювалася Декларація про державний суверенітет України, стежила вся республіка: парламент працював у прямому ефірі. Добре усвідомлюючи значення документа, депутати багаторазово зважували кожне слово. Остаточний текст було ухвалено 16 липня поіменним голосуванням.

Державний суверенітет визначався як верховенство, самостійність, повнота й неподільність влади республіки в межах її території, незалеж-

ність і рівноправність у зовнішніх зносинах. Територія УРСР в існуючих кордонах оголошувалася недоторканою.

Щоб наповнити поняття економічної самостійності конкретним змістом, Верховна Рада проголошувала намір створити власні банки включно із зовнішньоекономічним, а також цінову, фінансову, митну й податкову системи. Україна повинна була самостійно формувати державний бюджет, а за потреби — впровадити власну грошову одиницю.

У Декларації проголошувалося бажання держави забезпечувати національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості й традицій, функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя — політичній, соціально-економічній, культурній. Усім національностям, що проживали на території республіки, гарантувалося право на вільний національно-культурний розвиток.

Декларація проголошувала право України на власні Збройні сили, внутрішні війська та органи державної безпеки. Вказувалося на те, що українська держава самостійно визначає порядок проходження військової служби громадянами республіки. Проголошувався намір України стати в майбутньому нейтральною державою, яка не братиме участі у військових блоках і дотримуватиметься трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти й не набувати ядерну зброю.

Більшість депутатів Верховної Ради УРСР поводити себе дуже обережно і не збиралася негайно втілювати в життя революційні норми Декларації про державний суверенітет. Тільки під тиском громадськості Верховна Рада здійснювала обмежене наповнення Декларації справжнім змістом. Зокрема, 30 липня 1990 р. вона ухвалила рішення про повернення в Україну для продовження служби всіх солдатів Радянської армії, призваних з території республіки.

Після того, як М.Горбачов став Президентом СРСР, він створив консультативний орган, названий Президентською радою. В ній були представлені люди різних політичних позицій.

Формально маючи всі владні повноваження, М.Горбачов бачив, що інститути влади стали неефективними, оскільки республіки більше не бажали підпорядковуватися центрові. М.Рижков публічно заявляв, що перебудова провалилася, що він нікого не може викликати, ніхто не поспішає виконувати його вказівки. У Верховній Раді СРСР оформилася депутатська група «Союз», яка закликала президента і голову уряду вжити силові заходи для оздоровлення становища. 16 листопада 1990 р. «союзники» на черговій сесії Верховної Ради поставили питання про відставку уряду М.Рижкова. Стрімко наростала криза влади.

Того ж дня в Кремлі зібралося спільне засідання політбюро ЦК КПРС і Президентської ради. На засіданні пролунали пропозиції добитися постанови Верховної ради СРСР про припинення на півроку мітингів і демонстрацій і перехід до президентського правління. Секретар ЦК КПРС П.Лучинський бачив головну проблему в урегулюванні

відносин між центром і республіками і з цією метою запропонував провести референдум про збереження СРСР⁴².

Вислухавши пропозиції, М.Горбачов на засіданні Верховної Ради 17 листопада оголосив про реорганізацію влади. Рада міністрів повинна була перетворитися на Кабінет Міністрів під безпосереднім керівництвом президента. Президентська рада ліквідувалася, замість неї створювалася Рада безпеки як конституційний орган. Запроваджувалася посада віцепрезидента.

Усі ці заходи зі зміцнення влади були реалізовані на черговому, четвертому, 3'їзді народних депутатів СРСР, який відкрився 17 грудня 1990 р. Четвертий 3'їзд народних депутатів СРСР поіменним голосуванням ухвалив рішення про збереження Союзу РСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, а також про збереження історичного найменування федерації — Союз Радянських Соціалістичних Республік. Було оголошено про проведення всесоюзного референдуму з питань збереження єдності «оновленої радянської федерації».

Тим часом в Україні з наростаючою тривогою спостерігали за спробами президента СРСР і Верховної ради СРСР накинути зашморг на союзні республіки. У пошуках союзників українська компартійно-радянська еліта готова була зблизитися з Б.Єльциним, якого ненавиділа за розвал партії. Б.Єльцин прилетів до Києва 19 листопада 1990 р. і підписав договір між Україною і Росією. Цей акт істотно підніс авторитет Л.Кравчука, посилив політичний вплив «суверен-комуністів» і послабив позиції очолюваних першим секретарем ЦК КПУ С.Гуренком «ортодоксів».

У листопаді 1990 р. М.Горбачов розіслав у союзні республіки проект нового Союзного договору. Документ проголошував кожному республіку суверенною державою, яка мала всю повноту влади на своїй території. Однак він був складений у кращих традиціях радянського конституційного права, яке обмежувалося демагогічними деклараціями. В ньому проголошувалося повновладдя центру щодо захисту суверенітету й територіальної цілісності Союзу РСР. Майже всі положення проекту суперечили Декларації про державний суверенітет України. Зокрема, це стосувалося положень про підписання міжнародних договорів, розроблення та здійснення зовнішньої політики, представництва в міжнародних організаціях. Проект Союзного договору цілком суперечив ухваленому Верховною Радою УРСР 3 липня 1990 р. закону «Про економічну самостійність Української РСР». Усі суперечності з документами, що були ухвалені в республіках, проект Союзного договору розв'язував за допомогою положення про верховенство законів Союзу над республіканськими.

У грудні 1990 р. у Верховній Раді УРСР розгорнулася дискусія навколо положень Союзного договору. Члени постійної комісії з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відно-

син висловилися в цілому за проект, хоча й визнали, що він суперечить уже схваленим законам. Вони знайшли підтримку в Л.Кравчука, який заявив, що Україна має намір брати участь у переговорах щодо підготовки проекту лише на основі Декларації про державний суверенітет.

Згідно з рішенням четвертого З'їзду народних депутатів СРСР, М.Горбачов звернувся за підтримкою свого проекту Союзного договору до населення країни. Питання про майбутню долю СРСР він виніс на всесоюзний референдум у такому формулюванні: «Чи вважаєте ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?».

Підготовка до референдуму відбувалася в умовах постійного загострення відносин центру з союзними республіками.

Вільнюська трагедія, від причетності до якої М.Горбачов зробив невдалу спробу відхреститися, стривожила і консолідувала республіканських лідерів. Російсько-український договір започаткував консолідацію республік, з якої виключався союзний центр. 14 січня Б.Єльцин зробив публічну заяву про бажання керівників Росії, України, Казахстану і Білорусії укласти чотиристоронню угоду, не чекаючи Союзного договору. Одночасно голова Верховної Ради РРФСР зробив заяву про необхідність створення Російської армії⁴³.

У ситуації, що складалася, Л.Кравчук обрав обережну, але цілком результативну лінію поведінки. Він запропонував провести одночасно із загальносоюзним референдумом опитування громадян України щодо суті майбутнього державного утворення. Запитання для опитування було запропоноване в такій формі: «Чи згодні ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?».

17 березня 1991 р. населення України висловило свою волю, відповідаючи на обидва запитання. У голосуванні з першого, загальносоюзного, запитання взяли участь 31 514 тис. осіб, або 83,5% загальної кількості тих, хто одержав бюлетені. Ствердну відповідь «Так» дали 22,1 млн осіб, або 70,2%; «Ні» 8,8 млн осіб, або 28%.

У голосуванні із запитання, поставленого Верховною Радою України, взяли участь 31 465 тис. осіб. Відповіли «Так» 25,2 млн осіб, або 80,2%. Отже, голосування з другого запитання було більш згуртованим. «Ні» сказали 5,6 млн осіб, або 18%.

Прибічники і противники суверенізації республіки результати референдуму розцінювали як свою перемогу. Проте всім було зрозуміло, що Декларація про державний суверенітет України здобула переважаючу підтримку громадян республіки. Політичні наслідки опитування були більш ніж вагомими. «Суверен-комуністи» у Верховній Раді УРСР на чолі

з Л.Кравчуком заручилися підтримкою народу. Разом із демократичною опозицією вони тепер утворювали більшість у парламенті.

Відмовившись у березні 1991 р. від силового розв'язання російської проблеми, М.Горбачов зрозумів, що з Б.Єльциним треба домовлятися. 23 квітня в урядовій резиденції Ново-Огарьово М.Горбачов зустрівся з лідерами дев'яти союзних республік і запропонував підписати спільну заяву про невідкладні заходи щодо стабілізації обстановки в країні та подолання кризи. На зустрічі не були присутні лідери республік Балтії, Молдови, Вірменії і Грузії, які не вважали за потрібне турбуватися про дальшу долю СРСР. Отже, референдум 17 березня 1991 р. не зупинив процес дезінтеграції країни.

У спільній заяві лідерів дев'яти республік і М.Горбачова було визнане за потрібне відновити конституційний порядок і неухильне дотримання союзних законів. Як першочергове розглядалося завдання укладення нового Союзного договору з урахуванням результатів референдуму. Було вирішено не пізніше, ніж за шість місяців після підписання договору затвердити на 3'їзді народних депутатів СРСР нову Конституцію Союзу Суверенних держав.

Позиції учасників переговорів багато в чому не збігалися. Представники України обстоювали ідею утворення «Співдружності» на зразок Європейського співтовариства. Верховна Рада України в червні 1991 р. відклала розгляд проекту Союзного договору на осінь. Мотивом для відстрочки висувалася необхідність перевірки змісту договору на відповідність Декларації про державний суверенітет України. Одночасно Верховна Рада зробила ще один крок назустріч утвердженню незалежності республіки. 5 липня 1991 р. вона ухвалила закон про заснування поста Президента УРСР. Прямі і загальні вибори президента призначалися на 1 грудня 1991 р.

Підписання Союзного договору планувалося на вересень—жовтень 1991 р. на 3'їзді народних депутатів СРСР за участі всіх повноважних делегацій.

Проте всі ці зусилля були поховані путчем найближчих соратників М.Горбачова, який відбувся 19 серпня 1991 р. Між цим путчем і розпадом Радянського Союзу на 15 незалежних держав існує прямий і безпосередній зв'язок. Розпад впливав з путчу, хоча це й не означає, що його не сталося б, якби не відбулося виступу заколотників.

Розпад імперії був неминучим. Путч (до речі, цілком непередбачуваний, хоча морально до нього готувалися дуже довго) був актом відчаю людей, які бачили, що на їхніх очах відбувається розпад наддержави.

У ніч проти 19 серпня 1991 р. путчисти ізолювали М.Горбачова (не без його власного бажання) на кримській дачі й спробували взяти владу в свої руки. За день до заколоту, 18 серпня голова Верховної Ради СРСР А.Лук'янов виступив із заявою. У ній йшлося про те, що остаточний текст проекту Договору про створення Союзу Суверенних Держав не врахував

позиції союзної делегації. Делегація брала участь у «новоогарьовському процесі» від імені Верховної Ради СРСР і наполягала на відображенні в тексті Союзного договору підсумків всесоюзного референдуму.

Голови Верховної Ради СРСР у складі Державного комітету з надзвичайного стану (Государственного комитета по чрезвычайному положению – ГКЧП) не було. Однак його заяву треба було розглядати як юридичне обґрунтування необхідності цього надзвичайного органу влади. Змовники наважилися на спробу перевороту в країні, яка перебувала в стані революційного піднесення. Опір путчистам учинив Б.Єльцин – легітимний лідер росіян, обраний президентом Російської Федерації. Основні події триденного путчу розгорталися в Москві.

Б.Єльцин тимчасово перебрав на себе обов'язки президента СРСР. Утворення ГКЧП було кваліфіковане як державний переворот.

20 серпня ввечері, після дводобового майже безперервного засідання, президія Верховної Ради УРСР нарешті ухвалила заяву, в якій дія постанов ГКЧП на території України не визнавалася. За ці дві доби стало зрозуміло навіть найбільш обережним, що ГКЧП не спромігся поставити під свій контроль силові структури й оволодіти становищем.

24 серпня на позачерговій сесії Верховної Ради України з доповіддю про політичну ситуацію виступив Л.Кравчук. Співповіді зробили народні депутати О.Мороз – від більшості й І.Юхновський – від опозиції.

У доповіді та співповідях висловлювалася одна думка: про необхідність ужити рішучі заходи щодо захисту суверенітету України. Мова йшла про структури суверенітету та механізм його практичної реалізації. Голова Верховної Ради запропонував створити Раду оборони України і Національну гвардію. Пропонувалось ухвалити закон про статус військ, розташованих на території України, розв'язати питання про департизацію правоохоронних органів республіки, вжити заходів щодо забезпечення економічного суверенітету. Зокрема, уряд мав організувати перехід у власність України підприємств та організацій союзного підпорядкування.

Ці заходи означали утвердження незалежного статусу України. УРСР припиняла своє існування. Народжувалася самостійна Україна. Щоб надати цілковитої легітимності цим доленосним рішенням, І.Юхновський від імені «Народної ради» запропонував проголосити акт, в якому мав бути зафіксований новий державний статус України, а потім підтвердити цей акт на всенародному референдумі. Одночасно «Народна рада» виступила з вимогою заборонити діяльність Комуністичної партії України.

Л.Кравчук виніс на голосування проект Акта проголошення незалежності України. Конституційною більшістю голосів – 346 народних депутатів «за», 4 – «проти», при незначній групі тих, хто утримався, Акт проголошення незалежності України було ухвалено. Референдум на під-

твердження Акта проголошення незалежності України призначався на 1 грудня 1991 р. одночасно з виборами Президента України.

1 грудня за підтвердження Акта проголошення незалежності України проголосували 90% громадян, які брали участь у референдумі (84% тих, хто мав таке право). Отже, за незалежність України висловилися 76% усіх дієздатних її громадян.

Примітки до розділу 13

- 1 Пихоя Р.Г. Советский Союз: история власти. 1945–1991. — М., 1998 — С.448.
- 2 Громыко А.А. Андрей Громыко: В лабиринтах Кремля. Воспоминания и размышления сына. — М., 1997. — С.82-96.
- 3 Рыжков Н. Перестройка: история предательства. — М., 1992. — С.85.
- 4 Горбачев М.С. Жизнь и реформы. — М., 1995. — Кн.2. — С.334.
- 5 Быстрова И.В., Рябов Г.Е. Военно-промышленный комплекс СССР // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. — М., 1997. — Т.2: Апогей и крах сталинизма. — С.206.
- 6 Шубин А.В. От «застоя» к реформам. СССР в 1917–1985 гг. — М., 2001. — С.712.
- 7 Горбачев М.С. Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира. — М., 1987. — С.52-53.
- 8 Гарань О.В. Убити дракона. 3 історії Руху та нових партій України. — К., 1993. — С.36.
- 9 Реабилитация. Политические процессы 30–50 годов. — М., 1991. — С.7.
- 10 Див.: Чемерис В. Президент. — К., 1994. — С.119.
- 11 Горбачев М.С. Избранные речи и статьи. — М., 1988. — Т.6. — С.73.
- 12 Горбачев М.С. К полновластию Советов и созданию социалистического правового государства. — М., 1988. — С.3.
- 13 Там само. — С.5.
- 14 Литвин В.М. Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.). — К., 2000. — С.24.
- 15 Там само.
- 16 Пихоя Р.Г. Советский Союз: история власти. — С.565.
- 17 Власть и оппозиция. — М., 1995. — С.308.
- 18 Цит. за кн.: Політична історія України. XX століття. — К., 2004. — Т.6. — С.382.
- 19 Тронько П.Т., Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. Тернистим шляхом до храму. — К., 1999. — С.222.
- 20 Там само. — С.267.
- 21 Гарань О.В. Убити дракона. — С.26.
- 22 Там само. — С.26-27.
- 23 Політична історія України. XX століття. — Т.6. — С.352-353.